

“ไตรภูมิ” ในงานศิลปกรรมไทย

ภาณุพงศ์ ชงเชื้อ*

ความหมายของ “ไตรภูมิ” และ “ภาพไตรภูมิ”

ศิลปกรรมไทยทั้งประเภทงานสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมที่ปรากฏหลักฐานให้เห็นตั้งแต่สมัยสุโขทัยอยุธยา สืบเนื่องมาจนถึงรัตนโกสินทร์ ส่วนมากถูกสร้างสรรค์ขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนา รวมทั้งเป็นการประดับตกแต่ง เพื่อสร้างความสมบูรณ์ทางความงาม ความศักดิ์สิทธิ์ และยังแฝงคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิ อันเป็นแนวคิดสำคัญที่ผูกพันต่อวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมไทยอย่างแนบแน่นจนเป็นแรงบันดาลใจในการถ่ายทอดสู่งานศิลปกรรมโดยตรง

คำว่า “ไตรภูมิ” (วรรณิกา ณ สงขลา, ๒๕๓๔, หน้า ๘๖) ยังสามารถเรียกว่า “ภูมิจักรวาลวิทยา” (เสมอชัย พูลสุวรรณ, ๒๕๓๕, หน้า ๘๖) หรือ อาจใช้คำว่า “โลกสามฐาน” (รุ่งโรจน์

ภิรมย์อนุกุล, ๒๕๔๖, หน้า ๒๖) ทั้งสามคำนี้ล้วนหมายถึงสิ่งเดียวกันคือ จักรวาลในพุทธศาสนา

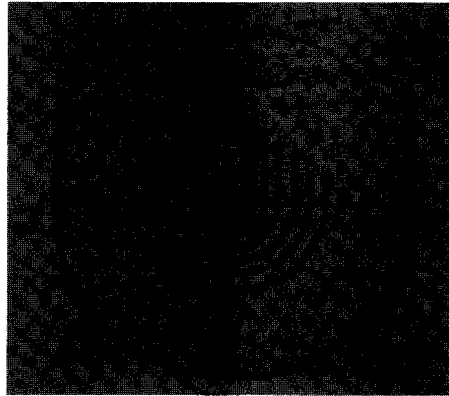
พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ อธิบายความหมายของคำว่า “ไตรภูมิ” ไว้ว่า หมายถึง ภาพทั้งสาม คือ ภาพภพ รูปภพ อรูปภพ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖, หน้า ๔๘๓) โดยอธิบายว่า พุทธศาสนาจะแบ่งภพในหนึ่งโลกธาตุหรือหนึ่งจักรวาลตามสถานะของจิตในแง่พุทธปรัชญาเป็น ๓ ภูมิ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, ๒๕๔๖, หน้า ๒๖-๒๗) โดยภูมิทั้งสามนี้แบ่งออกเป็นภูมีย่อย ๆ ซ้อนทับกันอยู่บนโครงสร้างของจักรวาล

ไตรภูมิหรือภูมิทั้งสาม แบ่งเป็นภูมีย่อย ๆ ๓๑ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๖ และอรูปภูมิ ๔ กามภูมิ เป็นภูมิของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม อันเป็นภูมิที่เกิดของเทวดา ๖ ภูมิ คือ นกามาพจรสวรรค์ (สวรรค์ ๖ ชั้น) ได้แก่ ชั้นที่

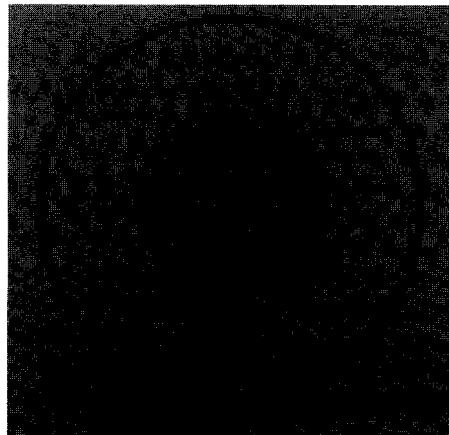
๑ จาตุมหาราชิกา ชั้นที่ ๒ ดาวดึงส์ ชั้นที่ ๓ ยามา ชั้นที่ ๔ ดุสิต ชั้นที่ ๕ นิมมานรดี และ ชั้นที่ ๖ ปรนิมมิตวสวัตดีเป็นชั้นสูงสุด ส่วนที่ต่ำกว่าสวรรค์ ๖ ชั้น ลงมา คือ มนุสสภูมิ ๑ ตีรจกานภูมิ ๑ อสุรกายภูมิ ๑ เปรตภูมิ ๑ และ นรกภูมิ ๑ รวมแล้วทั้งหมด ๑๑ ภูมิ

รูปภูมิ คือ ที่อยู่ของพรหมที่มีรูปร่าง เป็นผู้เสวยความสุข และไม่เกี่ยวข้องด้วยกาม มีด้วยกัน ๑๖ ชั้น

อรุณภูมิ เป็นที่อยู่ของพรหมที่ไม่มีรูปร่าง มีทั้งหมด ๔ ชั้น (ศักดิ์ศรี เข้มแน่นดา, ๒๕๔๕, หน้า ๕๖-๕๗)

ภาพที่ ๑ ภาพลายเส้นแสดงโครงสร้างจักรวาลเกี่ยวกับไตรภูมิ (แนวตั้ง) (พินิจ สุกนิมิตร, ๒๕๕๐, หน้า ๑๐๐)

ภาพที่ ๒ ภาพลายเส้นแสดงโครงสร้างจักรวาลเกี่ยวกับไตรภูมิ (ลักษณะแผนผัง) (พินิจ สุกนิมิตร, ๒๕๕๐, หน้า ๑๐๐)

สำหรับโครงสร้างของจักรวาล มีลักษณะเป็นรูปทรงกลม โดยจักรวาลหนึ่งประกอบด้วย เขาพระสุเมรุเป็นแกนกลาง

มีเขาตติบริภคณ์ทั้งเจ็ด อันได้แก่ ยุคนธร อสินธร กรวิก เนมินธร สุทศนะ วินันตกะ และ อัสดกัณณะ ล้อมรอบเป็นวงกลมเป็นชั้น ๆ

ซึ่งมีความสูงลดหลั่นกันลงไปอย่างละครึ่งตามลำดับ ระหว่างเขาสถปบริภัณฑ์ทั้งเจ็ดที่กล่าวมา ถูกค้นด้วยแม่น้ำสีทันดรสลับกันไป ถัดจากเขา อัสสัณณะซึ่งมีความสูงน้อยที่สุดเป็น โลณสมุทรรหรือทะเลน้ำเค็ม ในโลณสมุทรมีเกาะ หรือทวีปอยู่ตรงทิศทั้งสี่ของเขาสุมเมรุ ได้แก่ อุดตกรุทวิป อยู่ทางทิศเหนือ บุรพวิเททวิป อยู่ทางทิศตะวันออก ชมพูทวีป (มนุษยภูมิ หรือ ดินแดนมนุษย์ของพวกเรา) อยู่ทางทิศใต้ และ อมรโคยานทวีป อยู่ทางทิศตะวันตก ทวีปใหญ่ ทั้งสี่ทวีปนั้นมีทวีปเล็ก ๆ เป็นบริวาร ทั้งหมดนี้ ล้อมรอบด้วยเขาจักรวาล โดยถือเป็นกำแพง จักรวาล มีพระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรรอบ เขาสุมเมรุในระดับความสูงเท่ายอดเขา ยุคนธร ภูมิต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วอยู่ซ้อนทับ กันบนโครงสร้างของจักรวาล ไล่ตั้งแต่ภูมิ ที่ต่ำสุด คือ นรกภูมิอยู่ใต้แผ่นดินชมพูทวีป มนุษสภูมิอยู่บนทวีปต่าง ๆ สูงขึ้นไปเป็น สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา จะอยู่ในระดับยอด เขายุคนธร บนยอดเขาสุมเมรุเป็นที่ตั้งของ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ สูงขึ้นไปอีกคือ สวรรค์ชั้น ยามา ดุสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตติ รูปภูมิ ๑๖ ชั้น และอรุณภูมิ ๔ ชั้น ตามลำดับ

สำหรับคำว่า “ไตรภูมิ” ในทางประวัติศาสตร์ศิลปะ มักใช้เรียกจักรวาลในพุทธศาสนา เถรวาท หมายถึง สันฐานจักรวาลหรือโครงสร้าง ของจักรวาลโดยรวม มิได้หมายถึงภูมิทั้งสาม ตามความหมายตรงตัวของคำศัพท์แต่อย่างใด เหตุที่ใช้คำเรียกสันฐานจักรวาลในพุทธศาสนา เถรวาทว่า ไตรภูมิ อาจเนื่องมาจากชื่อหนังสือ “ไตรภูมิพระร่วง” ซึ่งเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่

หลายและเมื่อชำนานเรื่องราวเกี่ยวกับจักรวาล ตามที่ปรากฏในหนังสือไตรภูมิพระร่วงมา ถ่ายทอดเป็นงานศิลปกรรม จึงเรียกเรื่องราว เกี่ยวกับจักรวาลที่ปรากฏในงานศิลปกรรมว่า “เรื่องไตรภูมิ”

ส่วนคำว่า “ภาพไตรภูมิ” หมายถึง จิตรกรรมที่แสดงภาพจักรวาลในพุทธศาสนา เถรวาท มักแสดงเป็นภาพจักรวาลในแนว ตัดขวาง กล่าวคือ ภาพเขาสุมเมรุจะถูกวาด เป็นแท่งเสาขนาดใหญ่อยู่ตรงกลาง และมีแท่ง เขาสถปบริภัณฑ์ทั้งเจ็ดลดหลั่นกันลงไปสองด้าน ของเขาสุมเมรุอย่างสมดุล

ภาพเขาสุมเมรุและเขาสถปบริภัณฑ์นี้ ถือเป็นองค์ประกอบหลักของภาพไตรภูมิ โดย ากส่วนบนของยอดเขาต่าง ๆ มักวาดเป็นภาพ วิมานของเทวดา มีพระอาทิตย์และพระจันทร์ ปรากฏอยู่ทั้งสองด้านของเขาสุมเมรุ จะเห็น ได้ว่า แม้จิตรกรรมนั้นจะเน้นแสดงเฉพาะภาพ ในส่วนที่เป็นกามภูมิ โดยที่มิได้แสดงภาพองค์ ประกอบของจักรวาลอย่างครบถ้วนทั้งสามภูมิ ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ก็ยังคงถูกเรียกว่า “ภาพไตรภูมิ” อยู่เสมอ

ไตรภูมิในคัมภีร์พุทธศาสนา

เรื่องไตรภูมิหรือจักรวาลวิทยาในพุทธ- ศาสนาเถรวาทถูกกล่าวถึงอย่างมากมาย ในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพระ สุตตันตปิฎก อย่างไรก็ตาม เรื่องไตรภูมิใน พระไตรปิฎกนั้นมีปรากฏอย่างกระจัดกระจาย แทรกอยู่ตามพระสูตรต่าง ๆ โดยไม่มีการจัด เป็นหมวดหมู่แต่อย่างใด จนกระทั่งในราว

พุทธศตวรรษที่ ๑๖ จึงมีการรวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับจักรวาลแต่งขึ้นเป็นคัมภีร์โดยเฉพาะเรียกว่า คัมภีร์โลกศาสตร์

คัมภีร์โลกศาสตร์ คือ วรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่อกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับการกำเนิดการดับของโลกและจักรวาล โดยอธิบายถึงลักษณะสรรพสิ่งต่าง ๆ ของโลกและจักรวาลตามคติทางพุทธศาสนา เนื้อความในคัมภีร์โลกศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นการรวบรวมความจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

คัมภีร์โลกศาสตร์ฉบับที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป คือ ไตรภูมิพระร่วง หรือ เถภูมิกถา เชื่อกันว่าพญาลิไท ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๘ ในสมัยสุโขทัย ทรงรวบรวมเรียบเรียงข้อความจากคัมภีร์ในพุทธศาสนาต่าง ๆ กว่า ๓๐ คัมภีร์ ไตรภูมิพระร่วงนี้มีการคัดลอกถ่ายทอดกันมาหลายฉบับ ฉบับเก่าที่สุดที่คัดลอกมาอยู่ในสมัยกรุงธนบุรี จารึกโดยพระมหาช่วย วัดปากน้ำ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ โดยได้มาจากจังหวัดเพชรบุรี

นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์โลกศาสตร์ที่สำคัญอีกหลายฉบับในสมัยต่าง ๆ ที่แต่งเป็นภาษาบาลี อักษรขอมหรืออักษรธรรมล้านนา ได้แก่

โลกบัญญัติ สันนิษฐานว่าแต่งโดยภิกษุชาวพม่า ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗

อรุณวดีสูตร สันนิษฐานว่าแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗

โลกูปัตติ แต่งโดยพระสิริสมัตถัทธ-
บัณฑิต ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ **โลกัณฐาน**
โชตรตนคณฐี สันนิษฐานว่านักปราชญ์ใน
ราชสำนักหรือพระเถระชาวอยุธยา เป็นผู้แต่ง

ขึ้น ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๓

จักรกภาพทีปนี แต่งโดยพระสิริมังคลา-
จารย์ ภิกษุชาวล้านนา ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑

ในคัมภีร์โลกศาสตร์เหล่านี้กล่าวถึงส่วนต่าง ๆ ของจักรวาลไว้อย่างละเอียด ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะในเรื่องจักรวาล และเขาพระสุเมรุเท่านั้น

จักรวาล ในความหมายทางพุทธ-
ศาสนา หมายถึง อาณาเขตอันประกอบด้วยองค์ประกอบและสรรพสิ่งต่าง ๆ ได้แก่ เขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางจักรวาล เขาตั้งบริกษัณฑ์ทวีปใหญ่ ๔ ทวีป ทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ทวีป และมหาสมุทร โดยมีเขาจักรวาลล้อมรอบทั้งหมดเป็นกำแพงจักรวาล รวมเรียกว่า จักรวาลหนึ่งหรือโลกธาตุหนึ่ง บางครั้งยังรวมถึงสวรรค์ภูมิ นรกภูมิ ตลอดจนพระจันทร์ และพระอาทิตย์ด้วย ในคัมภีร์แต่ละคัมภีร์ให้รายละเอียดของจักรวาลไว้แตกต่างกัน ดังนี้

โลกบัญญัติ “...ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์โคจรไปรอบเพียงใดเพียงนั้นเป็นหนึ่งในโลกธาตุ...”
(กรมศิลปากร, ๒๕๒๘, หน้า ๓)

อรุณวดีสูตร “...หนึ่งโลกธาตุ เรียกว่าหนึ่งจักรวาล ซึ่งมียอดจักรวาลอยู่กลางภูเขาสิเนรุเป็นอาณาเขต...จักรวาลหนึ่งมหาทวีปทั้งสี่อันมีภูเขาสิเนรุเป็นอาณาเขต...”
(กวีแสงมณี, ๒๕๒๓, หน้า ๕๔-๕๕)

โลกัปปทีปการ “...โลกธาตุทั้งดงามด้วยภูเขาสิเนรุ ภูเขาตั้งบริกษัณฑ์ มหาทวีป ๔ ทวีปเล็ก ๒,๐๐๐ ทวีป และมหาสมุทร ๔ แห่งแวดล้อมด้วยภูเขาจักรวาลประดับประดาด้วยเทวโลก อันเป็นกามาจร ๖ ชั้น เบื้องบนพรหมโลกชั้นรูปาวจร ๑๖ ชั้น และอรุณาจร ๔ ชั้น ท่านเรียกว่า “จักรวาล

หนึ่ง...” (สุชาติ บุญชัย, ๒๕๒๕, หน้า ๒๖๔-๒๖๕)

จักรกวางพิปนี “...จักรกวางพิปนีคือโลกธาตุ ...เป็น เช่นกับมณฑลแห่งกรุงเวทวองไว้โดยรอบแม่ในโลกที่ปกครองปกครองก็กล่าวไว้ว่า ‘ชื่อว่าจักรกวางพิปนีจักรกวางเวทวองไว้คงงามไปด้วยเขาสิเนรุ เขาสัตตบริภัณฑ์ทวีปใหญ่ทั้งสี่ ทวีปน้อยสองพัน และมหาสมุทร’...” (พระสิริมงคลอาจารย์, ๒๕๒๓, หน้า ๑)

โลกัณฐานโชตรตนคณฐี “...สถานที่ที่ประทับ ประคไปด้วยภูเขาสิเนรุ ภูเขาสัตตบริภัณฑ์ทวีปใหญ่ ๔ ทวีป ทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ทวีป และมหาสมุทร และแวดล้อมด้วยภูเขาจักรกวางเป็นสถานที่ชื่อว่าจักรกวางหนึ่ง...” (ทองคำ สุธรรม, ๒๕๓๓, หน้า ๓๑๓)

จากคำจำกัดความเหล่านี้อาจสรุปได้ว่า “โลกธาตุหนึ่ง” ก็คือ “จักรกวางหนึ่ง” และเป็นที่น่าสนใจว่า การให้คำจำกัดความเกี่ยวกับจักรกวางนั้นได้ถูกขยายเพิ่มเติมรายละเอียดมากขึ้นเรื่อย ๆ อย่างไรก็ตาม ในแต่ละคัมภีร์เมื่อกล่าวถึงจักรกวางมักจะบรรยายว่ามีภูเขาพระสุเมรุและสัตตบริภัณฑ์ ล้อมรอบอยู่ภายในวงล้อมของภูเขาจักรกวางเป็นหลัก

เขาพระสุเมรุ เป็นศูนย์กลางของจักรกวาง โดยในคัมภีร์ส่วนใหญ่มักกล่าวตรงกันว่า ถูกล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์และนทีสี่พันนคร แต่เฉพาะรายละเอียดของภูเขาพระสุเมรุพบว่าแต่ละคัมภีร์ได้บรรยายรายละเอียดมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง ดังนี้

โลกัณฐยติ “...ภูเขาหลวงสิเนรุอยู่ท่ามกลางมหาปฐพีนี้...เกิดคิมิฐานคิเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส...ด้านตะวันออกล้วนแล้ว

ด้วยทอง ด้านตะวันตกล้วน แล้วด้วยเงิน ด้านเหนือล้วนแล้ว ด้วยแก้วไพฑูรย์ ด้านใต้ล้วนแล้วด้วยแก้วผลึก...” (กรมศิลปากร, ๒๕๒๘, ๒๕-๒๗)

อรุณวดีสูตร “...ภูเขาสิเนรุเป็นภูเขาที่สูงที่สุดด้านทิศตะวันออกเป็นเงิน ด้านทิศใต้เป็นแก้วอินทนิล ด้านทิศตะวันตกเป็นแก้วผลึก ด้านทิศเหนือเป็นทอง...(มีรูปร่างประดุจตะโพก...)” (กวีแสงมณี, ๒๕๒๓, หน้า ๑๕๕)

ไตรภูมิพระร่วง “...เขาพระสุเมรุอันกลมใส ...ด้านฝ่ายตะวันออก ...เทียรย่อมเงิน ด้านห้วนอนพระสุเมรุราชเทียรย่อมแก้วอินทนิล ๑ ด้านตะวันตก...เทียรย่อมแก้วผลึกรัตนะฯ ด้านดินนอนพระสุเมรุราชเทียรย่อมทอง...มีเขา ๓ อันประคูก่อนเสาแต่งรองดินเขาพระสุเมรุราช...” (พระญาณไทย, ๒๕๑๘, หน้า ๒๔๓)

โลกัปปทีปการ “...ภูเขาสิเนรุอันมีฐานกลม ...ตั้งอยู่บนท่อนเสา ๓ ฐาน ...ด้านตะวันออกเป็นสีเงิน ด้านใต้เป็นสีแก้วอินทนิล ด้านตะวันตกเป็นสีแก้วผลึก ด้านเหนือเป็นสีทอง...” (สุชาติ บุญชัย, ๒๕๒๕, หน้า ๒๕๒)

จักรกวางพิปนี อ้างตามคัมภีร์ฎีกาจินาลังการว่า ภูเขาสิเนรุอันกลม ไม่เป็นสี่เหลี่ยม และอ้างตามคัมภีร์ โลกัณฐยติและโลกัปปทีปการว่า มีฐานเหมือนตะโพก นอกจากนี้ยังระบุว่า “...ข้างทั้งสี่ของภูเขาสิเนรุอันหลาก ๆ กัน ...ข้างทิศตะวันออกของภูเขาสิเนรุสำเร็จด้วยเงิน, ข้างทิศใต้สำเร็จด้วยแก้วมณี, ข้างทิศตะวันตกสำเร็จด้วยแก้วผลึก ข้างทิศเหนือสำเร็จด้วยทอง...” (พระสิริมงคลอาจารย์, ๒๕๒๓, หน้า ๖-๗)

โลกทัศน์ฐานโชตรตนคณฐี “...ภูเขาสีเนรูนัน
เป็นภูเขาสีที่สูงสุด... ทางด้านทิศ
ตะวันออกเป็นเงิน ทิศใต้เป็นสีแก้ว
อินทนิลทิศตะวันตกเป็นสีแก้วพลีทิส
เหนือเป็นสีทอง...เป็นภูเขาสีที่สูงสุดกลม
มีลักษณะเหมือนตะโพก...” (ทองคำ
สุธรรม, ๒๕๓๓, หน้า ๒๘๖-๒๘๗)

สรุปได้ว่าลักษณะของเขาสีเนรูนันตาม
คัมภีร์นั้น มี ๒ ลักษณะ โดยส่วนมากกล่าว
ตรงกันว่า ลักษณะกลมคล้ายตะโพก มีเพียง
โลกบัญญัติ กล่าวว่า เป็นสีเหลี่ยมจัตุรัส ซึ่งเป็น
ลักษณะที่แตกต่างจากฉบับอื่น ๆ และยังมีระบุ
สีต่างจากฉบับอื่น ๆ อีกด้วย

เขาสัตตบริภณท์ คัมภีร์ส่วนใหญ่กล่าว
ไว้ตรงกันว่า^{*} เขาสัตตบริภณท์มีลักษณะเหมือน
วงแหวนที่ล้อมรอบเขาสีเนรูนันเป็นชั้น ๆ
ลดหลั่นกันลงไปตามลำดับ รวมทั้งสิ้น ๘ เขา
มีชื่อเรียกแต่ละเขาจากชั้นในสุดดังนี้คือ
ยุคนธร อธิสนธิกรวิก สุทสนะ เนมินธร วินันต
และอัสสทกณะ เรียงจากสูงลงมาต่ำตามลำดับ
โดยมีความสูงเป็นครึ่งหนึ่งของเขาที่อยู่ถัดมา
จากด้านใน เขาสัตตบริภณท์แต่ละลูกมีส่วนที่
พื้นน้ำและจมน้ำสูงเท่ากันซึ่งบนยอดเขาจะเป็น
ที่ตั้งของวิมานเทวดาส่วนของยอดเขายุคนธร
เป็นที่ตั้งวิมานของท้าวจตุมาหาราชทั้งสี่ โดยใน
ระดับเขายุคนธรนี้ เป็นวิถีโคจรของพระอาทิตย์
และพระจันทร์ ในระหว่างเขาแต่ละลูกจะถูกคั่น
ด้วยสี่ทันตรมหาสมุทร

จากคัมภีร์พุทธศาสนาต่าง ๆ ที่กล่าวมา
ทั้งหมดข้างต้น ได้อธิบายถึงรายละเอียดของ
ไตรภูมิ ด้วยตัวอักษรเพื่อถ่ายทอดแก่ผู้ศรัทธา

อย่างไรก็ตามการบรรยายด้วยตัวอักษรอาจสื่อ
ความหมายได้ไม่ชัดเจนเท่ากับการที่แสดงให้เห็น
ออกมาเป็นรูปธรรมในลักษณะของงาน
ศิลปกรรมไม่ว่าจะเป็นประเภท จิตรกรรม
ประติมากรรม หรือสถาปัตยกรรมก็ตาม ดังที่
สันติ เล็กสุขุม ได้แสดงทัศนะไว้ว่า

“ภาษาหนังสือหรือภาษาพูดที่แพร่หลาย
เข้ามาใช้สื่อคำสั่งสอนทางศาสนา ย่อมต้อง
ใช้ระยะเวลาในการเรียนรู้ทำความเข้าใจ
สำหรับเหล่านักบวชหรือผู้ศรัทธาในท้องถิ่น
ทั้งนี้ แตกต่างจากการรับรู้จากงานช่างที่
เพิ่มพูนศรัทธา แม้เมื่อแรกพบเห็นโน้มนำ
ให้รู้สึกถึงบรรยากาศศักดิ์สิทธิ์ของศาสน-
สถานหรือรูปเคารพที่ประดิษฐานอยู่ภายใน
ศาสนสถานนั้น รวมทั้งงานประดับประดา
ทั้งภายในและภายนอกศาสนสถาน เช่น
ลวดลายปูนปั้นหรือสลักอย่างงดงามให้
ความรู้สึกอันเป็นมงคล หรือภาพเขียน
ประดับผนังอันวิจิตรให้ความเพลิดเพลิน
ด้วยภาพนิทานสั่งสอนทางศาสนา ซึ่งชี้นำ
ให้เกิดปัญญาอันเป็นจุดหมาย

พระพุทธรูปสร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์
แห่งพระพุทธองค์ คือ พระพุทธเจ้าศากยมนี
และเพื่อระลึกถึงพระธรรมคำสั่งสอน เช่น
เกี่ยวกับการสร้างสอุป - เจริญ ส่วนการสร้าง
พระพิมพ์ คือ การทำบุญกุศล เช่น เพื่อ
สืบทอดพุทธศาสนา เป็นกิริยานุญที่คน
ทุกระดับชั้นทำกันได้...” (สันติ เล็กสุขุม,
๒๕๔๔, หน้า ๑๘-๑๙)

จึงเห็นได้ว่าเรื่องราวของไตรภูมินั้น ได้
ถูกถ่ายทอดผ่านงานช่าง โดยปรากฏในรูปแบบ
ของงานเป็นศิลปกรรมต่าง ๆ ดังที่จะกล่าวใน

* ข้อมูลในแต่ละคัมภีร์บรรยายรายละเอียดแตกต่างกันเพียงตัวเลขที่ระบุความสูงของเขาสัตตบริภณท์

หัวข้อต่อไป ดังนี้

ไตรภูมิในงานสถาปัตยกรรม

งานสถาปัตยกรรมในพุทธศาสนาแบบเถรวาท มีการวางผังและการประดับตกแต่งที่แสดงให้เห็นถึงคติเกี่ยวกับไตรภูมิหรือการจำลองจักรวาล ๒ ลักษณะ คือ

๑) คติการสร้างวัดมหาธาตุกลางเมือง การสร้างวัดมหาธาตุเป็นประธานบริเวณใจกลางเมืองนั้น เป็นที่นิยมในวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๘ หรือต้นพุทธศตวรรษ ที่ ๑๙ ลงมา อาจเกี่ยวข้องกับคติการสร้างเมืองให้เป็นรูปจำลองของจักรวาลตามคติขอมที่มีมาแล้ว ก่อนหน้า (เสมอชัย พูลสุวรรณ, ๒๕๕๕, หน้า ๑๗) หมายความว่า เจดีย์ประธานเป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาล และการที่เจดีย์ประธานของวัดกลางเมืองเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริก-ธาตุ ย่อมเป็นการสื่อความหมายว่าพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ศูนย์กลางจักรวาล ตัวอย่างเช่น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ - ลพบุรี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ - ราชบุรี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ - อุทัย วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ - สพรรณบุรี วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเขลียง และวัดมหาธาตุ - สุโขทัย เป็นต้น

๒) การวางผังวัดเป็นสัญลักษณ์ของโครงสร้างจักรวาล นอกจากการสร้างพระธาตุกลางเมืองแล้ว คติไตรภูมิในสถาปัตยกรรมไทยยังปรากฏให้เห็นชัดเจนในการวางแผนผังวัด กล่าวคือ วัดที่มีเจดีย์ประธานอยู่ตรงกลาง

มีเจดีย์ประจำมุมทั้งสี่เป็นองค์ประกอบย่อย และมีระเบียงคดล้อมรอบนั้น หมายความว่า เจดีย์ประธานอาจเป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ เจดีย์ประจำมุมหรือปราสาททิศทั้ง ๔ องค์ คงหมายถึงทวีปตามทิศทั้งสี่ของเขาพระสุเมรุ ย่อมถือเป็นการจำลองโครงสร้างของจักรวาลตามคติพุทธศาสนาเถรวาท ที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางล้อมรอบด้วยเขาสิบบริภันท์ และกำแพงจักรวาล

อนุวิทย์ เจริญศุกุล กล่าวว่า สถาปัตยกรรมที่มีความงดงามตามคติอย่างสมบูรณ์ ดังกล่าวนี้ได้แก่ กลุ่มพระปรางค์ เมรุทิศ เมรุราย ที่วัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (อนุวิทย์ เจริญศุกุล, ๒๕๒๖, หน้า ๓๓๕) ขณะที่ ปาริสุทธิ์ สาริกะวนิช ได้ศึกษาสัญลักษณ์ทางภูมิจักรวาลของวัดไชยวัฒนาราม พบว่าปรางค์ประธานนั้นเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนกลางของจักรวาลซึ่งเป็นที่ประดิษฐานของ จกามาพจร หรือสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น ปรางค์บริวารทั้ง ๔ องค์ ที่ล้อมรอบพระปรางค์ประธานนั้น มีความหมายในเชิงสัญลักษณ์แทนเขาสิบบริภันท์ เมรุทิศและเมรุรายทั้ง ๘ องค์ เป็นสัญลักษณ์แทนทวีปใหญ่ทั้ง ๔ และทวีปเล็กอีก ๔ ที่อยู่ในมหาสมุทรระหว่างเขาอัสสกันณะกับกำแพงจักรวาล ส่วนกำแพงแก้วเปรียบเสมือนกำแพงจักรวาลที่ล้อมรอบจักรวาลหนึ่งๆ^๒

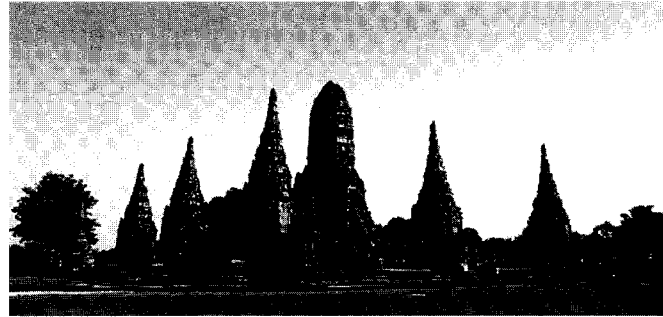
รวมถึง อนันตพงษ์ ไกรเกรียงศรี ได้ศึกษางานสถาปัตยกรรมที่สะท้อนแนวคิดของคติโครงสร้างจักรวาล คือ กลุ่มพระปรางค์

^๒ อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน ปาริสุทธิ์ สาริกะวนิช, (๒๕๓๖). การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, หน้า ๑๓๓-๑๓๔

วัดอรุณราชวราราม โดยเจดีย์ทรงปราสาท ประฐานที่ตั้งเป็นจุดศูนย์กลางเปรียบประดุจ เขาสุเมรุ ส่วนเจดีย์บริวารรอบ ๆ ๔ องค์ หมายถึงทวีปทั้งสี่ (อนันตพงษ์ ไกรเกรียงศรี อ้างถึงใน พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, ๒๕๕๐, หน้า ๑๐)

ไตรภูมิในงานประติมากรรม

ตัวอย่างของประติมากรรมสะท้อนคติไตรภูมิได้อย่างชัดเจน ได้แก่ ฐานชุกชีที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมากร เป็นพระประธานภายในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ โดยฐานชุกชี

ภาพที่ ๓ วัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีลักษณะตำแหน่งพระปราสาทประธานปราสาทบริวาร เมรุทิศ เมรุราย ตามคติไตรภูมิ

นี้เดิมมีเพียงชั้นเดียว แต่ในคราวปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวช่างได้หล่อฐานชุกชีขึ้นใหม่เป็นฐานซ้อนลดหลั่นกัน ๓ ชั้น รวมทั้งหล่อรูปครุฑ ยักษ์ และเทวดา เป็นแถวประจำฐานชุกชีของแต่ละชั้น ฐานชุกชีนี้ได้ถูกสมมุติให้เป็นสัญลักษณ์ของเขาสุเมรุ โดยมีการแสดงสถานะชีวิตที่อาศัยอยู่บริเวณเชิงเขาสุเมรุ ตั้งแต่ครุฑ ยักษ์ และเทวดาขึ้นไปโดยลำดับ” เมื่อประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมากรบนฐานชุกชีนี้แล้ว ทำให้ตีความได้ว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงประทับอยู่บนยอดเขาสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางแห่งจักรวาล

นอกจากนี้ ยังมีพระราชบัลลังก์ประดับมุก ที่ประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระราชบัลลังก์นี้มีฐานซ้อนลดหลั่นกัน ๓ ชั้น ชั้นล่างประดับรูปครุฑ ชั้นที่สองประดับรูปยักษ์ และชั้นบนสุดประดับรูปเทวดาเป็นแถวตามลำดับ พระราชบัลลังก์ประดับมุกนี้แต่เดิมสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานในพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทที่ถูกไฟไหม้ ซึ่งพระราชบัลลังก์นี้แสดงถึงสัญลักษณ์แห่งเขาสุเมรุ และเมื่อในขณะที่พระมหากษัตริย์ประทับลงบนพระราชบัลลังก์ย่อมเปรียบเสมือนพระอินทร์ที่ประทับอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาสุเมรุ ดังนั้นการประดิษฐานบนพระราชบัลลังก์ใน

* อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน เสมอชัย พูลสุวรรณ, (๒๕๓๕) สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย ระหว่าง พุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึง ๒๔, หน้า ๑๕๘.

ภาพที่ ๔ พระพุทธเทวปฏิมากร พระประธานในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม บนฐานชุกชีที่ทำเป็นชั้นซ้อนลดหลั่นกัน ๓ ชั้น แต่ละชั้นประดับด้วยแถวครุฑ ยักษ์ เทวดา ตามลำดับ

พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทนี้ ย่อมถือว่าเป็นการสื่อถึงระบบสัญลักษณ์ของคติจักรวาลได้อย่างสมบูรณ์แบบเช่นกัน

นอกจากประติมากรรมในรูปฐานซ้อนชั้นที่เป็นสัญลักษณ์ของเขาสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาลแล้ว ยังมีการนำเสนอคติไตรภูมิอย่างเป็นระบบและมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว บนรอยพระพุทธบาท กล่าวคือ ภาพจักรวาลที่ปรากฏบนรอยพระพุทธบาท อาจไม่ตรงกับที่พรรณนาไว้ในคัมภีร์โลกศาสตร์ แต่ได้ปรากฏในรูปแบบที่อยู่ในกรอบของการนำเสนอบนรอยพระพุทธบาท ดังรายละเอียดที่จะกล่าวต่อไปนี้

คติไตรภูมิได้รับการนำเสนอผ่านรอยพระพุทธบาทในรูปของสัญลักษณ์มงคล ๑๐๘ ประการอันประกอบด้วย

๑. มงคลประเภทที่เป็นสัญลักษณ์แห่งโชคลาภ ความเจริญ และความอุดมสมบูรณ์
๒. มงคลประเภทที่เป็นเครื่องประกอบบารมีของกษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิ
๓. มงคลประเภทที่เป็นส่วนประกอบ

ทางรูปธรรม และนามธรรม ของสุคติภพในจักรวาล โดยเมื่อรวมกันแล้ว มงคลทั้ง ๑๐๘ นี้ แสดงออกถึงความมีสภาวะครอบจักรวาลของพระพุทธเจ้า พระบารมีที่คุ้มครองและให้สิริมงคลต่อผู้ที่น้อมเคารพรอยพระบาทนั้น สำหรับสัญลักษณ์มงคล ๑๐๘ ที่ปรากฏบนรอยพระพุทธบาทมี ๒ รูปแบบ คือ

แบบที่หนึ่ง เป็นมงคล ๑๐๘ ที่แสดงแผนผังของสุคติภูมิแห่งจักรวาลในมิติด้านแนวดิ่ง มีโสฬสพรหมโลกอยู่ในระดับสูงที่สุด เทวโลกอยู่เหนือเขาพระสุเมรุ โลกมนุษย์ สัตว์หิมพานต์ สระอโนดาต ภูเขา ทะเลสาบ ดันไม้ อยู่ระดับกลาง มหาสมุทรที่ล้อมรอบ และรองรับโลกมนุษย์พร้อมด้วยสัตว์น้ำอยู่เบื้องล่าง รูปแสดงมงคลเหล่านี้จัดเรียงกันบนฝ่าเท้าในพื้นที่ที่แบ่งเป็นตาราง มีการจัดเรียงโดยเริ่มต้นที่ได้หัวแม่เท้าทั้งซ้ายและขวาตามแนวนอน แล้วเวียนไปโดยรอบทำวงแคบเข้าหาจุดศูนย์กลาง ดังตัวอย่างที่พบ (เป็นงานจิตรกรรมแต่ในที่นี้ขอก้าวถึงในแง่เรื่องคติจักรวาล) ได้แก่ รอยพระพุทธบาทจำลองบนแผ่นพระบฏ จังหวัดสระบุรี ที่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศส่งไปถวาย

พระเจ้ากรุงลังกา เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ (นันทนา ชุตินวงศ์, ๒๕๓๓, หน้า ๕๔)

การแสดงรูปมงคล ๑๐๘ เป็นแนววงกลมบางครั้งก็จัดวางพรหมโลกและเทวโลกอยู่วงในสุด ล้อมรอบด้วยส่วนประกอบของโลกมนุษย์ เช่น สัตว์หิมพานต์ แม่น้ำ ภูเขา และดอกไม้ เครื่องสูง และเครื่องหมายแห่งความอุดมสมบูรณ์และลาภยศอยู่นอกสุด ตัวอย่างที่พบ เช่น รอยพระบาท ที่วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (นันทนา ชุตินวงศ์, ๒๕๓๓, หน้า ๕๐) นอกจากนี้ยังมีรอยพระบาทที่จัดวางแบบตาราง แสดงจักรวาลในมิติแนวตั้ง ประกอบด้วยสุคติภูมิชั้นต่างๆ และส่วนประกอบของภูมินั้น ๆ ตามตำแหน่งอันสมควร มีส่วนของโลกมนุษย์และสวรรค์อยู่ใต้ฝ่าพระบาทซึ่งเป็นขอบเขตแห่งบารมีของพระพุทธองค์ (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕, หน้า ๑๕๒) เช่น รอยพระบาทที่วิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ

แบบที่สอง เป็นการแสดงรูปมงคล ๑๐๘ ในลักษณะของแนววงกลม โดยแสดงรูปจักรวาลในมิติแนวราบ มีเขาพระสุเมรุอยู่กลางวงกลม ล้อมรอบด้วยแนวเทือกเขาและมหาสมุทร ๗ ชั้น และแนวโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ต่อมาเป็นแนวสัตว์หิมพานต์ พืช และส่วนประกอบของโลกมนุษย์ รวมทั้งเครื่องสูงและสมบัติของพระมหากษัตริย์ ส่วนแนวด้านนอกสุดเป็นสัญลักษณ์ของเทวโลกและพรหมโลก ตัวอย่างที่พบคือ รอยพระบาทหรือแผ่นครอบพระบาทที่ทำด้วยสำริดจากวัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร

(นันทนา ชุตินวงศ์, ๒๕๓๓, หน้า ๔๕)

ไตรภูมิในงานจิตรกรรม

สำหรับเรื่องไตรภูมิในงานจิตรกรรมนั้นปรากฏทั้งในรูปของสมุดภาพไตรภูมิ และจิตรกรรมฝาผนัง ในส่วนของการนำแนวคิดเรื่องจักรวาลตามคติพุทธศาสนามาเขียนเป็นภาพจิตรกรรมนี้ พบหลักฐานเก่าแก่ที่สุดเป็นงานจิตรกรรมบนแผ่นคอสองด้านทิศเหนือของวิหารน้ำแต้ม วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง สันนิษฐานว่าเป็นงานในพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ โดยหลักฐานที่ปรากฏนั้น แสดงภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ประกอบในเรื่องประวัติพระอินทร์ (สน สีมাত্রัง, ๒๕๒๓, หน้า ๑๓๖) และงานจิตรกรรมอีกชิ้นหนึ่งที่ปรากฏเรื่องแนวคิดการทำภาพจักรวาลได้อย่างชัดเจน คือ งานจิตรกรรมบนสมุดไทยสมัยอยุธยา ซึ่งเขียนเรื่องราวที่แสดงรายละเอียดของภูมิทั้งสาม เรียกว่า สมุดภาพไตรภูมิ สันนิษฐานว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ โดยเทียบอายุจากการใช้ตัวอักษร ลักษณะเทคนิคของการวาดภาพ และเรื่องราวในภาพที่แสดงถึงสังคมในสมัยนั้น สำหรับการที่มีผู้ให้ความเห็นว่างานจิตรกรรมในสมุดไทยหรืองานจิตรกรรมฝาผนังในสมัยต่อ ๆ มา คงได้แบบอย่างมาจากสมุดไทยฉบับดังกล่าวหรือฉบับอื่นที่ร่วมอายุสมัยเดียวกัน (ม.จ. สุภัทรทิศ ดิสกุล และ ธนิต อยู่โพธิ์, ๒๕๒๐, หน้า ๔๕) นอกจากนี้ยังได้พบงานจิตรกรรมที่ฝาผนังด้านสกัดทางทิศเหนือของตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในสมัยอยุธยาตอนปลาย ราว พ.ศ. ๒๒๑๓-๒๒๔๕

ภาพที่ ๕ จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิ ในพระอุโบสถ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี

(สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัฒนะ, ๒๕๓๓, หน้า ๓๑) โดยลักษณะส่วนต่าง ๆ ของภาพจักรวาลที่กล่าวถึงนี้ มีเค้าโครงของภาพคล้ายกับงานจิตรกรรมฝาผนังรุ่นต่อ ๆ มาอีกด้วย เช่นที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี สมัยอยุธยาตอนปลาย พ.ศ. ๒๒๗๗ (สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวัฒนะ, ๒๕๓๓, หน้า ๓๑) รวมทั้งในสมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรีสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังเช่น จิตรกรรมที่หอไตร วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพฯ ในช่วงต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตบริภัณฑ์ที่ปรากฏมีเพียงครึ่งเดียวเท่านั้น สำหรับการเขียนภาพจิตรกรรมเรื่องไตรภูมิ คงมีความนิยมกันมากในสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่ช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนถึงสมัยพระบาท-

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนในรัชกาลต่อมาก็คลายความนิยมลง นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่า ความนิยมในการทำภาพจักรวาลเฉพาะสมัยรัตนโกสินทร์นั้นมักจะอยู่ในแถบภาคกลาง โดยมีการเขียนภาพให้มีรูปร่างชัดเจนจนอาจถือเป็นแบบแผนที่นิยมทำต่อ ๆ กันมา ดังที่ปรากฏเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนัง ด้านสกัดหลังพระประธานของอุโบสถต่าง ๆ เช่น วัดคูสิดาราม และวัดสุวรรณาราม กรุงเทพฯ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมต่างมีความสัมพันธ์กัน และ ส่งเสริมซึ่งกันและกัน ทำให้การตีความหมายของแผนภูมิจักรวาลมีความชัดเจนมากขึ้น ดังนั้น ในการพิจารณาความหมายของคติไตรภูมิในพุทธศาสนาเถรวาทที่แสดงผ่านศิลปกรรมสาขาต่าง ๆ หากเรา

ภาพที่ ๖ จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิ ด้านหลังพระประธานในพระอุโบสถ วัดสุวรณาราม กรุงเทพฯ ฯ

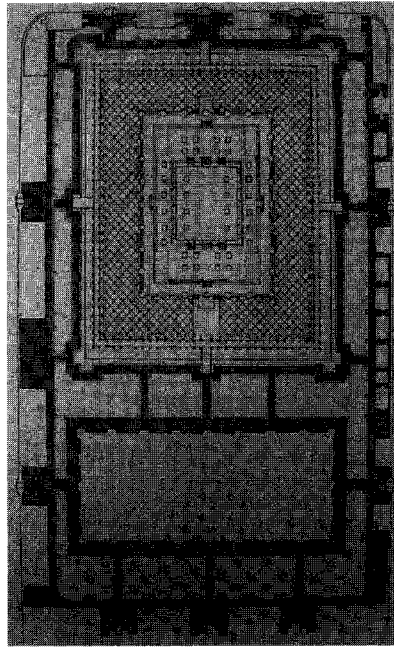
พิจารณาทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมไปพร้อม ๆ กันแล้ว ย่อมจะทำให้เห็นภาพรวมของคติเรื่องจักรวาลได้อย่างชัดเจน และเป็นระบบมากยิ่งขึ้น

ตัวอย่างเช่น การตีความสัญลักษณ์แผนผังจักรวาลในเขตพุทธาวาสวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ โดยจากการศึกษาของเสมอชัย พูลสุวรรณ พบว่าทำหน้าที่ทางสัญลักษณ์อยู่ใน ๒ ระดับ

ระดับแรก คือ การเป็นรูปจำลองโครงสร้างทางกายภาพของจักรวาล โดยพระวิหารหลวงถูกกำหนดให้หมายถึงดาวดึงส์พิภพบนยอดเขาพระสุเมรุศูนย์กลางแห่งจักรวาล พระระเบียงซึ่งล้อมรอบพระวิหารหลวง หมายถึง ภูเขาสัตบริภัณฑ์ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ และพระอุโบสถที่ตั้งอยู่ทางทิศใต้ ท้ายพระวิหารหลวงภายนอกพระระเบียงออกไปนั้นหมายถึงชมพูทวีป ดังนั้น เขตพุทธาวาสของวัดสุทัศนเทพวราราม สามารถ

ทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์ในการเป็นศาสนสถานใจกลางเมือง ตามคติของการสร้างเมืองให้เป็นรูปจำลองของจักรวาล

ระดับที่สอง คือ การเป็นสื่อแสดงแนวคิดทางพุทธศาสนาบางประการ ผ่านสัญลักษณ์ทางจักรวาลวิทยา สถาปนิกโบราณผู้ออกแบบพุทธสถานแห่งนี้ ได้แสดงความยิ่งใหญ่ของพุทธภาวะให้ประจักษ์ ด้วยการประดิษฐานพระพุทธรูปประธานภายในพระวิหารหลวง คือ พระศรีศากยมุนี วัที่ศูนย์กลางแห่งจักรวาล เช่นเดียวกับสัญลักษณ์ที่พบรวมกับพระอุโบสถแสดงถึงความสำคัญของชมพูทวีป ในฐานะที่เป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ภาพจิตรกรรมเรื่องพุทธประวัติ และประวัติของพระปัจเจกพุทธเจ้าบนผนังภายในพระอุโบสถเป็นสัญลักษณ์ของการตรัสรู้ โดยตำแหน่งที่ประดิษฐานพระประธานภายในพระอุโบสถ คือ พระตรีโลกเชษฐ์ ก็อาจถูกสมมุติให้หมายถึง มัชฌิม

ภาพที่ ๗ แผนผังเขตพุทธาวาสของวัดสุทัศนเทพวราราม แสดงการจำลองโครงสร้างตามคติจักรวาล (กรมศิลปากร, ๒๕๕๑, หน้า ๗๖)

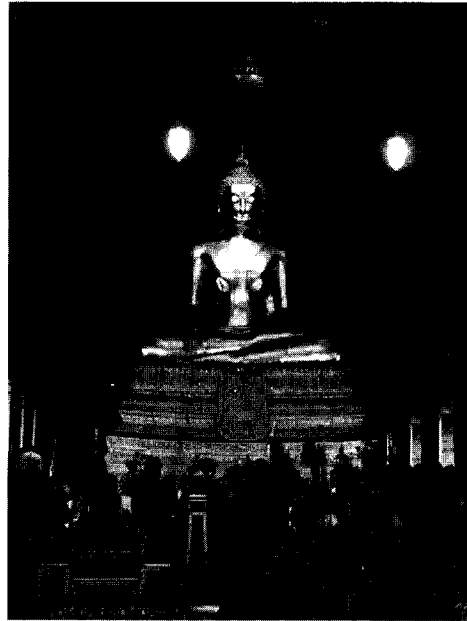
ประเทศแห่งชมพูทวีปซึ่งเป็นสถานที่ตรัสรู้ของ พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ โดยตำแหน่งของรูป พระอาทิตย์ และพระจันทร์ที่หน้าบันของพระ- อุโบสถ ย่อมอยู่ในความหมายที่แสดงการโคจร และช่วงเวลาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ อีกด้วย (เสมอชัย พูลสุวรรณ, ๒๕๓๕, หน้า ๑๖๘)

จากที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า สันฐาน จักรวาลตามคติในพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ประกอบด้วยเขาพระสุเมรุ เขาสัตบริภัณฑ์ นทีสัพันดร ทวีปต่าง ๆ สวรรค์ชั้นต่าง ๆ นรก ชั้นต่าง ๆ แต่โครงสร้างจักรวาลที่มีนำมา การถ่ายทอดมากที่สุด คือ เขาพระสุเมรุและเขา สัตบริภัณฑ์ ส่วนองค์ประกอบอื่น ๆ ของ จักรวาล เช่น นทีสัพันดร หรือทวีปต่าง ๆ คงเป็นเพียงส่วนประกอบย่อยในงานศิลปกรรม สาขาต่าง ๆ เท่านั้น

ไตรภูมิในสมุดภาพไตรภูมิ

การนำเสนอภาพสันฐานจักรวาล จาก เนื้อหาคัมภีร์โลกศาสตร์ตามที่กล่าวมาแล้ว ข้างต้น ช่างไทยโบราณได้นำมาสร้างสรรค์งาน ศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องในศาสนา โดยถ่ายทอด ออกมาเป็นภาพจิตรกรรมในสมุดภาพไตรภูมิ (สมุดข่อย) ซึ่งจะมีเนื้อหารายละเอียดที่เหมือน หรือต่างจากคัมภีร์ ต้นแบบหรือไม่อย่างนั้น ในที่นี้ขอกกล่าวถึงลักษณะโดยทั่วไปของสมุด ภาพไตรภูมิให้เป็นที่เข้าใจและเป็นพื้นฐาน โดยรวมก่อน ดังนี้

๑) ลักษณะของสมุดภาพไตรภูมิหรือ สมุดข่อย เป็นสื่อที่แสดงถึงความนิยมในการ นำเรื่องคติไตรภูมิมาใช้ในศิลปกรรมที่เก่าแก่ และมีการแสดงรายละเอียดของสันฐานจักรวาล อย่างสมบูรณ์ คือ จิตรกรรมบนสมุดไทย หรือที่

ภาพที่ ๘ พระศรีโลกเชษฐ์ พระประธาน ในพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม ศูนย์กลางแห่งจักรวาลตามคติไตรภูมิ

เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สมุดภาพไตรภูมิ

สำหรับบทความนี้ขอกล่าวถึงเรื่องราว
 สันฐานจักรวาลจากสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา
 เลขที่ ๖ ชื่อ ไตรภูมิโลกสันฐานสมัยอยุธยา
 ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับ
 กรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี (๒๕๔๒, หน้า
 ๑-๒) มาเป็นแนวทางในการศึกษาพิจารณา
 ประกอบกับบทความนี้ ซึ่งได้อธิบายเกี่ยวกับ
 รายละเอียดของสมุดภาพไตรภูมิไว้ดังนี้ว่า
 รูปเล่มและขนาดของสมุดภาพไตรภูมิ มี
 ขนาดใหญ่กว่าสมุดไทยธรรมดา กล่าวคือมี
 ขนาดโดยประมาณ ๒ แบบ คือ ขนาดกว้าง ๑๒
 เซนติเมตร ยาว ๖๑ เซนติเมตร และขนาดกว้าง
 ๒๘ เซนติเมตร ยาว ๕๑ เซนติเมตร อย่างไรก็ตาม
 ถึงแม้สมุดภาพไตรภูมิจะมีขนาดใหญ่กว่า

สมุดไทยทั่วไป แต่ก็ยังคงมีพื้นที่ค่อนข้างจำกัด
 สำหรับการเขียนภาพเพื่อให้สอดคล้องกับราย
 ละเอียดของเรื่อง ดังนั้นช่างเขียนจึงจำเป็นต้อง
 ใช้ความสามารถในการประมวลเรื่องแต่ละตอน
 ในไตรภูมิ แล้วถ่ายทอดออกมาเป็นภาพเล่าเรื่อง
 ให้สามารถสื่อความหมายได้อย่างชัดเจน และ
 ส่วนใหญ่นิยมเขียนภาพ แต่ละตอนให้จบใน
 ๑ เฟรม^๔

หนังสือสมุดภาพไตรภูมิทั้งเล่ม ส่วน
 ใหญ่จะใช้หน้าต้น (ด้านหน้า) เพียงด้านเดียว
 เพื่อเขียนเรื่องไตรภูมิ ส่วนหน้าปลาย (ด้าน
 หลัง) มักใช้เขียนภาพแผนที่โบราณ ภาพป่า
 หิมพานต์ และพุทธประวัติหรือชาดก แต่ก็มีบาง
 เล่มที่ใช้เฉพาะหน้าต้นเพียงด้านเดียวเพื่อเขียน
 เรื่องไตรภูมิ ส่วนหน้าปลายเว้นว่างไว้

^๔ หมายถึง ๑ หน้าคู่สมุดไทย

การเขียนภาพไตรภูมิในหน้าต้น จะวางรูปแบบการเขียนตามแนวนอนแล้วเปิดหน้าสมุดจากด้านในออกนอกตัว ซึ่งถือเป็นระเบียบวิธีการใช้สมุดไทยแบบปกติ ส่วนหน้าปลายข้างเขียนได้เปลี่ยนแนวของสมุดให้เป็นแนวขวางแล้วเปิดหน้าสมุดจากขวามาซ้าย เพื่อให้ได้ความกว้างของหน้าสมุดมากขึ้น ซึ่งจะสามารถเก็บรายละเอียดต่าง ๆ ของภาพทั้งในเชิงลึกและเชิงสูงให้ได้มากที่สุด ประกอบกับภาพบางภาพไม่ได้จบใน ๑ เฟรม แต่สามารถวาดภาพต่อออกไปอีก ๑ หน้า หรือมากกว่านั้นติดต่อกันไปได้อย่างสะดวก มีข้อสังเกตว่าการบันทึกภาพในหน้าปลายมักจะมีเส้นแบ่งภาพให้รู้ว่าจบเรื่องแล้ว และภาพต่อไปเป็นเรื่องใหม่ถึงแม้ว่าบางครั้งส่วนประกอบ ปลายย่อยในภาพ เช่น ต้นไม้ ภูเขา หรือก้อนหิน อาจจะเชื่อมติดต่อกันหรือเหลื่อมเข้าไปในอีกภาพหนึ่งก็ได้เพื่อเชื่อมโยงองค์ประกอบของภาพแต่ละตอนเข้าด้วยกัน

๒) เนื้อหาในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖ สมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖ ชื่อ ไตรภูมิโลกัณฐานสมัยอยุธยาเล่มนี้ มีการลำดับเนื้อหาโดยเริ่มต้นจากภาพที่เป็นความปรารถนาสูงสุดในอุดมคติของมนุษย์ตามแนวพุทธศาสนา คือ ภาพมหานครนิพพานเป็นภาพแรก แล้วค่อยลดหลั่นลงไปตามลำดับขั้นของกรรมดีในสุคติภูมิ ต่อไปจนถึงหน้าที่สุดของกรรมชั่วในทุคติภูมิ โดยเขียนภาพของบุคคลให้มีอิริยาบถที่ให้ความรู้สึกทางอารมณ์เป็นเครื่องแสดงลักษณะของภพภูมิต่าง ๆ ให้แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด อีกทั้งยังมีการ

ใช้คำบรรยายสั้น ๆ ประกอบภาพหรือเขียนภาพแสดงลักษณะรายละเอียดของเรื่องให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

การลำดับเรื่อง ในแบบที่นำเรื่องสวรรค์ภูมิต่าง ๆ ขึ้นต้นก่อน แล้วจึงไล่ลงมาสู่ภูมิเบื้องล่างเป็นลำดับ จนกระทั่งถึงตอนล่างสุดที่แสดงเรื่องของนรกภูมิต่าง ๆ ทำให้เมื่อคลี่สมุดทั้งหมดออกมาก็จะเห็นว่าภาพของสวรรค์ที่สวยงามอยู่ช่วงบนของสมุดเหมือนอยู่บนฟ้า ส่วนภาพที่อยู่ตอนล่างลงไปใต้พิภพ เป็นภาพแสดงความทุกข์ทรมานของสัตว์นรกทั้งหลาย มีการเรียงลำดับภูมิไปตามเนื้อหาที่พรรณนาไว้จนถึงลำดับตำแหน่งของภูมิต่าง ๆ ในคัมภีร์โลกศาสตร์ แต่คำเน้นความแบบสลับกัน คือในคัมภีร์โลกศาสตร์จะพรรณนาถึงภูมิที่ต่ำกว่าคือนรกภูมิก่อนตามด้วยมनुสสภูมิ และสวรรค์ตลอดจนนิพพานในตอนท้าย

๓) การนำเสนอในสมุดภาพไตรภูมิในส่วนของภาพเขาพระสุเมรุ และเขาสัตบริภัณฑ์ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาเลขที่ 6 มีองค์ประกอบ ดังนี้

ภาพเขาพระสุเมรุ แสดงเป็นภาพแท่งเสาดตรง ๆ เชื่อมต่อสมุดไทยถึง ๗ เฟรม (๗ หน้าคู่) ส่วนบนที่อยู่พื้นน้ำสูงชะลูดขึ้นไป แต่ส่วนล่างที่จมอยู่ใต้น้ำมีภาพเขาพระสุเมรุยื่นล้นลงมาเพียง ๓ หน้าสมุดไทยเท่านั้น ไม่ได้แสดงภาพเขาพระสุเมรุสูงพ้นน้ำและอยู่ใต้น้ำในสัดส่วนที่เท่ากันตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์โลกศาสตร์ การแสดงภาพเป็นแท่งเสาดตรงลักษณะนี้ อาจมองได้ว่าเป็นภาพตัดในแนวตั้งของเขาพระสุเมรุที่มีฐานกลมตามที่ระบุไว้

ในคัมภีร์ ส่วนในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖ นั้น แสดงภาพเขาพระสุเมรุ เป็นแท่งเสาเขียนลวดลายให้ดูคล้ายลายหินภูเขา ส่วนเขาสัตบริภัณฑ์แสดงภาพเป็น ๒ แบบ คือแบบแรก เป็นภาพแท่งเสาของเขาสัตบริภัณฑ์ที่อยู่รวมกลุ่ม แนบชิดกับเขาพระสุเมรุตั้งแต่โคนเขาไล่ขึ้นไป และค่อย ๆ แยกออกตรงยอดเขาแต่ละเขาเพื่อแสดงภาพให้เห็นว่ามีความสูงลดหลั่นกัน โดยที่ไม่ได้เว้นระยะห่างระหว่างแต่ละเขาค้างที่ระบุไว้ในคัมภีร์ รวมถึงอัตราส่วนของขนาดก็ไม่ได้ลดหลั่นกันตามสัดส่วนที่ละเอียดอย่างที่ระบุไว้ในคัมภีร์ นอกจากนี้ในสมุดภาพไตรภูมิยังแสดงยอดเขาแต่ละยอดเกาะกลุ่มอยู่ใกล้กันในส่วนกลางของแท่งเสาที่แทนเขาพระสุเมรุ

สำหรับแบบที่ ๒ ในส่วนล่าง ใกล้ต้นเขาพระสุเมรุ ในระดับของสี่ทันทรมหาสมุทร แสดงภาพเขาสัตบริภัณฑ์ในแนวราบเหมือนกับมองจากด้านบนของทิวเขา คือ เป็นวงแหวน ๗ ชั้น ล้อมรอบโคนเขาพระสุเมรุ ระหว่างเขาสัตบริภัณฑ์แต่ละวง คั่นด้วยทะเลสี่ทันทรมตามากล่าวไว้ในคัมภีร์

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ภาพกลุ่มเขาพระสุเมรุและเขาสัตบริภัณฑ์มีลักษณะเทคนิคการแสดงภาพเป็น ๒ แบบผสมกัน คือ

แบบที่ ๑ เป็นการเขียนในลักษณะแผนผัง (Plan) คือ เหมือนมองลงมาตรง ๆ จากอากาศเหนือทิวเขา มีความแบน ไม่แสดงความตื้น ลึก สูง ต่ำ ของทิวเขา การเขียนในลักษณะเช่นนี้ทำให้เห็นภาพของกลุ่มเขาทั้งหมดเป็นภาพเขาสัตบริภัณฑ์ในรูปวงแหวนซ้อนกัน

๗ ชั้น คั่นด้วยมหาสมุทรในแต่ละชั้น ล้อมรอบเขาพระสุเมรุที่อยู่ตรงจุดศูนย์กลางของวงแหวนทั้งหมด ภาพเขาสัตบริภัณฑ์ที่แสดงในแบบแผนผังนี้อยู่ตรงส่วนล่างของเขาพระสุเมรุที่เป็นแท่งยาวเชื่อมติดต่อกัน ส่วนการวาดเขาพระสุเมรุนั้นไม่ได้วาดเป็นลักษณะแผนผังแบบเขาอื่น แต่วาดเป็นแท่งแบนยาวสูงขึ้นไปพื้นมหาสมุทร และมีส่วนที่ยื่นลงมาใต้มหาสมุทรรองรับด้วยเขาตรีภูฏที่วาดเป็นโขดหินคล้ายภูเขาหนึบเขาพระสุเมรุไว้เหมือนคีมหนีบ ไม่ได้เห็นเป็นเขาสามเส้า ส่วนบนยอดเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งเป็นเมืองของพระอินทร์นั้น แสดงด้วยภาพจิตรลดาวันอุทยาน โดยมีภาพนางสุธรรมานางสุจิตรา และนางสุนันทา กำลังชี้ชวนมองดูนางนกยางที่สระโบกขรณี ซึ่งก็คือนางสุชาดาในชาติก่อนที่เคยเป็นภรรยาของมฆมานพก่อนที่จะมาเป็นพระอินทร์ ด้านนอกล้อมรอบด้วยวิมานเทวดา และในส่วนเชิงเขาพระสุเมรุเป็นพิภพครุฑ แสดงด้วยภาพเทพ ซึ่งมีส่วนลำตัวเป็นคน หัวเป็นครุฑ มีต้นจ้าวเป็นต้นไม้สัญลักษณ์ประจำพิภพ

แบบที่ ๒ เขียนภาพเขาสัตบริภัณฑ์ในแนวตั้ง มองดูเหมือนเป็นภาพเขาที่มองจากด้านข้างผ่าซีกเห็นเป็นเขาพระสุเมรุแท่งเดิมที่เชื่อมต่อกันตลอดตั้งแต่ส่วนยอดจรดปลาย ขนาบด้วยเขาสัตบริภัณฑ์ข้างละ ๗ เขา ที่ลดหลั่นกันลงไปเป็นลำดับจากสูงไปต่ำ ตามลักษณะที่ได้บรรยายไว้ในคัมภีร์ มีวิมานเทวดาอยู่ด้านบนเขาพระสุเมรุและเขาสัตบริภัณฑ์ในลักษณะนี้ดูคล้ายกับที่วาดในจิตรกรรมฝาผนัง เพียงแต่

ภาพที่ ๕ เขาพระสุเมรุ ล้อมรอบด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด เป็นภาพในมุมมองแบบแผนผัง ในสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ ๖ (สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑-๒, ๒๕๔๒, หน้า ๓๕)

ไม่ได้แสดงภาพส่วนล่างของเขาสัตตบริภัณฑ์ที่ต่อกันลงไปในเพนีกถัดมา มีเพียงภาพเขาพระสุเมรุเดียว ๆ เท่านั้น จนกระทั่งถึงเพนีกถัดไปที่แสดงภาพส่วนใต้สมุทรที่แสดงการสิ้นสุดของปลายเขาด้านล่าง จึงขยายภาพปลายเขาออกเป็นด้านละ ๗ เขาเหมือนกับส่วนยอดเพื่อแสดงภาพปลายเขาที่ลดหลั่นกันตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์ เพียงแต่ไม่ได้แสดงอัตราส่วนว่าลดหลั่นกันทีละครึ่งตามรายละเอียดที่ระบุไว้ในคัมภีร์เท่านั้น

นอกจากนี้ยังมีภาพที่เห็นได้ชัดเจนถึงรูปแบบของเขาในแนวตั้ง คือ ภาพเขาพระสุเมรุและเขาสัตตบริภัณฑ์ที่อยู่ในส่วนของแผนที่โบราณในหน้าปลายของสมุดภาพ เป็นภาพที่วาดเขาในแนวตั้งผ่าครึ่งเห็นตลอดทั้งเขาตั้งเรียงไล่กันอย่างชัดเจนคล้ายกับในจิตรกรรมฝาผนัง

การแสดงผลแบบนี้ เป็นการวาดภาพในเชิงสัญลักษณ์ คือ ในส่วนของเขาพระสุเมรุ

ส่วนที่ยื่นพ่นน้ำและส่วนที่อยู่ใต้น้ำจะเป็นแท่งเดียว ๆ เหมือนเป็นการรวมเอาเขาสัตตบริภัณฑ์มารวมเข้าไว้ด้วยกัน เพราะเมื่อถึงตรงส่วนปลายสุดแต่ละด้านก็จะขยายออกเป็นแบบแนวตั้งตามปกติการเขียนภาพในลักษณะนี้ จะสามารถช่วยลดพื้นที่ในการวาดภาพเขาสัตตบริภัณฑ์สองข้างของเขาสพระสุเมรุลงได้ ทำให้สามารถเพิ่มเติมองค์ประกอบอื่น ๆ ที่อยู่บริเวณเขาเหล่านี้ในหน้ากระดาษอันจำกัดได้ เช่น ภาพการโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ และราหู ภาพดาวเคราะห์ ท้าวจุลโลกบาล และทวิปทั้งสี่

ในการเขียนภาพแบบแผนผัง สามารถแสดงรายละเอียดต่าง ๆ ที่อยู่ตำแหน่งที่เป็นทิศหรือด้านต่าง ๆ ได้ เช่น การแสดงสีของเขาพระสุเมรุและมหาสมุทรทั้งสี่ทิศสี่สีได้อย่างครบถ้วน ชัดเจน ซึ่งถ้าเป็นภาพตัดในแนวตั้งย่อมไม่สามารถแสดงสีในแต่ละทิศได้หรือไม่สามารถแสดงที่ตั้งของทวิป ว่าอยู่ทางทิศใดได้ชัดเจนเท่ากับการวาดแบบแผนผัง

ส่วนภาพแนวตั้งด้านตัด สามารถแสดงรายละเอียดได้ในลักษณะที่แสดงความสูงต่ำของสิ่งที่อยู่ด้านบน สิ่งที่อยู่ด้านล่างได้ชัดเจนกว่าแบบแผนผังซึ่งไม่สามารถทำได้ หรือทำได้ไม่ชัดเจนนัก เช่น การเขียนแสดงรายละเอียดของภาพวิมานเทวดาบนยอดเขา สวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุ เขาตริภูมิที่รองรับเขาพระสุเมรุ หรือแสดงตำแหน่งพิภพต่าง ๆ ที่อยู่ในระดับต่างกันของเขา เป็นต้น การที่สมุดภาพไตรภูมิมีการแสดงภาพทั้ง ๒ มุมมอง ทำให้ผู้อ่านสามารถเห็นภาพขององค์ประกอบต่าง ๆ ของจักรวาลเป็นรูปธรรมในลักษณะที่เห็นได้หรือเข้าใจได้ในแบบ ๒ มิติ ซึ่งเกิดจากการนำภาพทั้งสองมุมมองมาผนวกรวมกัน ทำให้เห็นภาพของจักรวาลได้สมบูรณ์ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า เนื้อหาของหลักฐานจักรวาลในส่วนของเขาพระสุเมรุและเขาตริภูมิที่ถ่ายทอดจากคัมภีร์มาเป็นสมุดภาพไตรภูมิยังคงรักษาโครงสร้างหลักของเนื้อหาไว้ไม่เปลี่ยนแปลง อันได้แก่ เขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของจักรวาลล้อมรอบด้วยเขาตริภูมิทั้งเจ็ด ระหว่างเขาตริภูมิเป็นสี่ทันทรมหาสมุทร ยอดเขาพระสุเมรุ เป็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เชิงเขาพระสุเมรุ มีเขาตริภูมिरองรับเขาพระสุเมรุอยู่ และบนยอดเขาตริภูมิแต่ละยอดเป็นวิมานของเทวดา

แต่สิ่งที่แตกต่างจากที่ระบุไว้ในคัมภีร์ คือ การแสดงสัดส่วนของเขาพระสุเมรุ และเขาตริภูมิ เนื่องจากข้อจำกัดของสื่อที่ใช้ในการแสดงออกในสมุดไทยมีพื้นที่จำกัด ทำให้

ช่างเขียน ต้องเลือกแสดงภาพองค์ประกอบของจักรวาลในเชิงสัญลักษณ์ โดยจะคงไว้เฉพาะภาพที่แสดงเนื้อหาหลักเท่านั้น ไม่สามารถแสดงขนาดของเขาพระสุเมรุที่สูงพินน้ำกับอยู่ได้น้ำเท่ากัน และเขาตริภูมิแต่ละเขามีขนาดลดหลั่นกันครั้งหนึ่งตามอัตราส่วนดังที่ระบุไว้ในคัมภีร์โลกศาสตร์ได้ ลักษณะดังกล่าวนี้ ช่างได้แก้ปัญหาด้วยการเขียนคำบรรยายภาพให้รายละเอียดเกี่ยวกับอัตราส่วนขนาดของสิ่งต่าง ๆ กำกับไว้แทน ตัวอย่างเช่น “เขานี้ชื่อกรวิก สูงพินน้ำได้ ๑๐,๔๐๐ โยชน์ ได้น้ำลงไปเท่ากัน” นอกจากนี้ ช่างเขียนยังใช้วิธีการแสดงออกในเชิงสัญลักษณ์ ด้วยการไม่แสดงภาพตอนกลางของเขาตริภูมิเพื่อใช้พื้นที่ว่างที่เหลือแสดงภาพอื่นแทน

เมื่อพิจารณาถึงบทบาทหน้าที่ของสมุดภาพไตรภูมิ พบว่า นอกเหนือจากการแสดงฝีมือของช่างที่ประณีตงดงามในเชิงศิลปะแล้ว สมุดภาพไตรภูมิยังมีบทบาทหน้าที่ในการให้ความรู้เกี่ยวกับหลักฐานจักรวาลตามคติพุทธศาสนา มีการสอดแทรกคำสอนเรื่อง การเวียนว่ายตายเกิดในภูมิต่าง ๆ โดยการแสดงภาพความสุขบนสวรรค์และความทุกข์ทรมานในนรก รวมถึงความสงบ สวยงามในรูปภูมิและอรุภูมิ ตลอดจนภาพสัญลักษณ์ที่สวยงาม นำปรารถนาของมหาชน นิพพาน อันนำไปสู่การถ่ายทอดวัฒนธรรมและควบคุมความประพฤติของคนในสังคมให้ประพฤติอยู่ในกรอบศีลธรรมอันดีงาม หมั่นทำกรรมดีละเว้นกรรมชั่ว

จึงเห็นได้ว่าการคัดเลือกเนื้อหาขององค์ประกอบจักรวาลจากคัมภีร์โลกศาสตร์

มาแสดงออกเป็นภาพจิตรกรรมบนสมุดไทย มีความสอดคล้องกับบทบาทหน้าที่ของสมุดภาพไตรภูมิ เนื่องจากสมุดภาพไตรภูมิมีลักษณะเป็นตำราเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับสัจธรรมของจักรวาล ถูกเขียนขึ้นเพื่อแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับความรู้ความเข้าใจในเรื่องจักรวาลวิทยาโบราณตามคติพุทธศาสนาที่อธิบายความจากรณกรรมหรือกรรมที่แปลงมาเป็นภาพจิตรกรรมบนสมุดไทยที่มีลักษณะเฉพาะตัว ช่างเขียนจึงต้องคงเนื้อหาหลักที่แสดงภาพรวมของสัจธรรมจักรวาลไว้ให้ได้มากที่สุด ในขณะที่เขียนก็ต้องหาวิธีจัดองค์ประกอบภาพเพื่อการสื่อสารที่ชัดเจนซึ่งเห็นได้จากการละหรือตัดทอนเนื้อหาบางส่วน เช่น การไม่แสดงภาพตอนกลางของเขาสัตตบริภัณฑ์ และการเพิ่มเนื้อหาบางส่วน เช่น การแสดงภาพกลุ่มเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งในมุมมองที่เป็นภาพตัดแนวตั้งและที่เป็นแบบแผนผังในแนวราบ เพื่อให้ผู้อ่านสามารถผนวกทั้งสองมุมมองเข้าด้วยกันให้เกิดเป็นภาพสามมิติของจักรวาลที่สมบูรณ์

จากสมุดภาพไตรภูมิสู่จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิ

เนื้อหาหรือเรื่องราวไตรภูมิจากสมุดภาพเมื่อถูกถ่ายทอดลงสู่จิตรกรรมฝาผนังตามศาสนสถาน พบว่า จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิส่วนใหญ่มีองค์ประกอบ ดังนี้ ส่วนกลางของผนังมักวาดเป็นภาพตัดขวางของเขาสวรรค์และเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ด บนยอดเขาสวรรค์เป็นภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ประกอบด้วยวิมานพระอินทร์ ดันปาริชาติ และ

เจดีย์จุฬามณี บางครั้งก็แสดงภาพบุคคลบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วย เช่น ภาพพระพุทธเจ้า พระอินทร์ เทวดาอื่น ๆ เป็นต้น มีวิมานเทวดาลอยอยู่โดยรอบ ส่วนพระอาทิตย์และพระจันทร์อยู่ทางซ้ายและขวาของเขาสวรรค์ ในส่วนที่ต่ำกว่าเขาสวรรค์ และเขาสัตตบริภัณฑ์ทั้งเจ็ดลงมา มักแสดงภาพในมนุษย์ภูมิ ซึ่งช่างอาจเขียนเป็นภาพป่าหิมพานต์ ขนาบด้วยภาพทวีปทั้งสี่ด้านละ ๒ ทวีป และส่วนที่อยู่ใต้ภาพป่าหิมพานต์ มักวาดเป็นภาพนรกแสดงภาพการลงทัณฑ์แบบต่าง ๆ

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิมักแสดงเนื้อหาเกี่ยวกับสัจธรรมจักรวาล เฉพาะส่วนที่เป็นกามภูมิ ได้แก่ สวรรค์ โลกมนุษย์ และนรกเท่านั้น

จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิ

ในที่นี้ขอยกตัวอย่างภาพจิตรกรรมฝาผนังที่อุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งมีหลักฐานว่าเขียนขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๒๗๗ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย (ปัจจุบันส่วนล่างของภาพลบเลือนไป เนื่องจากความชื้นและผนังผุกร่อน) อย่างไรก็ตาม ภาพจิตรกรรมส่วนที่เหลือยังมีความสมบูรณ์อยู่ โดยมีผลการศึกษาของ ฌมมณ พงศกรปักษ์ (๒๕๔๘, หน้า ๑๑-๑๒) ซึ่งได้ศึกษาถึงจิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิที่อุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี ว่ามีความสัมพันธ์ด้านรูปแบบและเนื้อหา กับสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖ ใ้ไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิ วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี วาดอยู่บนผนัง

สัปดาห์หน้าของพระอุโบสถ (ผนังด้านหน้าพระประธาน) มีการจัดวางองค์ประกอบภาพคล้ายกับภาพจักรวาลในแผนที่โบราณของสมุดภาพไตรภูมิ คือ วาดให้เขาพระสุเมรุมีขนาดสูงที่สุด อยู่บริเวณกึ่งกลางของผนัง และมีเขาตติบริภัณฑ์ อันได้แก่ เขาขุคนธร อิสินธร กรวิก สุทสนะ เนมินธร วินันตกะ และอัสสกันณะ ไล่ลดหลั่นกันไปทั้งทางด้านซ้ายและด้านขวา แทนการวาดให้เป็นวงแหวนดังเช่นที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ

แต่ด้วยความที่ส่วนล่างของจิตรกรรมฝาผนังแห่งนี้ชำรุดลบเลือนไป เขาตติบริภัณฑ์ที่เห็นจึงเหลือเพียง ๕ เขา ได้แก่ เขาขุคนธร อิสินธร กรวิก สุทสนะ และเนมินธร เท่านั้น อย่างไรก็ตามสันนิษฐานว่า แต่เดิมเขาตติบริภัณฑ์คงจะมีครบทั้ง ๗ เขา ดังที่ล้อม เฟิงแก้ว กล่าวไว้ว่า เขาวินันตกะ และเขาอัสสกันณะ ลบเลือนไปเสียแล้ว แต่ยังพอสังเกตเห็นวิมานและลายเส้นอยู่เล็กน้อย (ล้อม เฟิงแก้ว, ๒๕๔๑, หน้า ๑๕๕)

จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิ อุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม แสดงภาพเขาพระสุเมรุ และเขาตติบริภัณฑ์เป็นแท่งตรง โดยช่างไม่ได้วาดภูเขาในลักษณะเหมือนจริงนัก แต่วาดเป็นแท่งเสาทรงตรง ส่วนบนตัดแบนเพื่อรองรับวิมานที่อยู่บนยอดเขา มีการประดิษฐ์ลวดลายที่แท่งเสาให้ดูคล้ายเนื้อหินบ้างเท่านั้น และส่วนปลายเขาแต่ละลูกก็จมหายลงไปนีสีทึบครสมุทรา ไม่แสดงให้เห็นอย่างที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ

การวาดสัณฐานของเขาดังต่าง ๆ เช่นนี้ สันนิษฐานว่าช่างวาดตามคำบรรยายในคัมภีร์โลกศาสตร์ที่ระบุว่า เขาตติบริภัณฑ์มีสัณฐานเป็นแท่งกลม และมีลักษณะเช่นเดียวกับที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ

จากคำบรรยายลักษณะของเขาพระสุเมรุในคัมภีร์โลกศาสตร์นั้น ยังมีส่วนที่อธิบายไม่ตรงกัน คือ ว่าเป็นแท่งกลมบ้าง เป็นสี่เหลี่ยมบ้าง แต่ส่วนมากมักบรรยายว่าเหมือนตะโพน ขณะที่ภาพเขาพระสุเมรุบนผนังสัณฐานของอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธารามถูกวาดเป็นแท่งกลม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะรูปทรงที่เป็นแท่งกลมดูกลมกลืนกับภาพเขาตติบริภัณฑ์ที่ขนาบอยู่ด้านซ้ายและขวาของเขาพระสุเมรุ ช่างเขียนจึงเลือกที่ถ่ายทอดภาพเขาพระสุเมรุให้เป็นแท่งกลมมากกว่าที่จะวาดให้เหมือนตะโพนตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์ก็เป็นได้

นอกจากนี้ ช่างยังได้แบ่งสีของเขาพระสุเมรุออกเป็น ๒ สี คือ ซีกซ้ายเป็นสีอ่อน ส่วนซีกขวาเป็นสีเข้ม เพื่อแสดงถึงเวลากลางวัน (วิถีโคจรของพระอาทิตย์) และเวลากลางคืน (วิถีโคจรของพระจันทร์) กล่าวคือ ซีกซ้ายที่อยู่ด้านเดียวกับพระอาทิตย์เป็นเวลากลางวันจะแสดงด้วยสีอ่อน (สีสว่าง) ส่วนซีกขวาที่อยู่ด้านเดียวกับพระจันทร์เป็นเวลากลางคืน แสดงด้วยสีเข้ม (สีมืด) ส่วนเขาตติบริภัณฑ์ที่ขนาบอยู่ทั้งสองด้านก็ใช้สีต่างกันไปเป็นคู่ๆ

ลักษณะดังที่กล่าวมานี้ ได้ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิสมัยรัตนโกสินทร์

ภาพที่ ๑๐ เขาพระสุเมรุแนวตั้ง (แท่งกลาง) ชีกซ้ายเป็นสีอ่อนแสดงถึงเวลากลางวัน (วิถีโคจรของพระอาทิตย์) ส่วนชีกขวาเป็นสีเข้ม แสดงถึงเวลากลางคืน (วิถีโคจรของพระจันทร์) ส่วนแท่งเขาที่ลดหลั่นกันลงไป คือ เขาตัดบริภันท์ในแนวตั้ง (สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑-๒, ๒๕๔๒, หน้า ๖๓)

เช่นกัน ซึ่งช่างเขียนได้แบ่งสีของเขาตัดบริภันท์ออกเป็น ๒ สี ให้ชีกซ้ายและชีกขวามีสีต่างกัน โดยช่างได้ใช้จุดกึ่งกลางของเขาพระสุเมรุเป็นจุดแบ่งสี โดยวาดให้ทางชีกซ้ายมีสีเข้มกว่าทางชีกขวา ซึ่งชีกซ้ายแสดงวิถีโคจรของพระจันทร์ (เวลากลางคืน) ส่วนชีกขวาแสดงวิถีโคจรของพระอาทิตย์ (เวลากลางวัน) ตัวอย่างเช่น จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิที่วัดไชยทิศ วัดราชสิทธารามและวัดคูสิดาราม กรุงเทพฯ เป็นต้น สำหรับเรื่องการแบ่งสีของเขาตัดบริภันท์ ชีกซ้ายและชีกขวาให้แตกต่างกันนั้น นับว่ามีลักษณะเดียวกันกับที่ปรากฏในแผนที่โบราณในสมุดภาพไตรภูมิ

นอกจากนี้ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล และ ธนิต อยู่โพธิ์ (๒๕๒๐, หน้า ๔๕) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ภาพจิตรกรรม

ฝาผนังในสมัยต่อ ๆ มา ได้แบบอย่างจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับอยุธยาหรือฉบับอื่นที่ร่วมอายุคราวเดียวกัน จึงอาจกล่าวได้ว่า จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิน่าจะได้รับอิทธิพลในการจัดองค์ประกอบหลักของภาพมาจากภาพแผนที่โบราณที่อยู่ในสมุดภาพไตรภูมินั่นเอง

บทสรุป

จากวรรณกรรมโลกศาสตร์ที่แต่งเป็นคำภีร์เพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับสัจจกัณฑ์เรื่องราวของไตรภูมิจึงถูกถ่ายทอดมาเป็นงานศิลปกรรมในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งในด้านจิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม โดยมีแนวคิดสะท้อนในเรื่องของคติจักรวาล

โดยงานสถาปัตยกรรม นับเป็นสื่อหนึ่งซึ่งสะท้อนแสดงให้เห็นถึงมิติแห่งคติจักรวาล

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อาจสรุปได้ว่า สังคมไทยในอดีตมีความเกี่ยวข้องกับผูกพัน

กับพุทธศาสนาตลอดมา โดยมีความเชื่อในเรื่อง การเวียนว่ายตายเกิด ผลแห่งกรรม (การกระทำ) ที่จะนำไปสู่ภพภูมิต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในไตรภูมิ และนำมาซึ่งแรงบันดาลใจต่อการสร้างสรรค์งานศิลปกรรม ทั้งงาน

สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม โดยคำนึงถึงความเหมาะสมสัมพันธ์กับสื่อที่นำเสนอเพื่อความสะดวกแห่งในความงามและความศรัทธาให้พุทธศาสนาสืบเนื่องต่อไปด้วยเรื่องราวของ “ไตรภูมิ”.

.....

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (๒๕๒๕). *นำชมกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- _____. (๒๕๒๘). *โลกบุญดี*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรไทย.
- _____. (๒๕๕๑). *สถาปัตยกรรม วัดสุทัศน์เทพวราราม (พระวิหารหลวงและระเบียงคด)*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- กวี แสงมณี. (๒๕๒๓). *อรุณวดีสูตร : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จิตรกรรมฝาผนัง. (๒๕๒๐). กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.
- ณมน พงศกรปภัส. (๒๕๔๘). *จิตรกรรมฝาผนังภาพไตรภูมิอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทราวาส จังหวัดเพชรบุรี : ความสัมพันธ์ด้านรูปแบบและเนื้อหา กับสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยา เลขที่ ๖*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ทองคำ สุธรรม. (๒๕๓๓). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์โลกัณฐานโชตรตนคณฐี*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นันทนา ชูติวงศ์. (๒๕๓๓). *รอยพระพุทธรูปในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ
- ปาริสุทธิ์ สาริกะวณิช. (๒๕๓๖). *การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระญาติไทย. (๒๕๑๘). *ไตรภูมิพระร่วง (พิมพ์ครั้งที่ ๓)*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- พระสิริมังคลาจารย์. (๒๕๒๓). *จักกวัตทีปนี*. กรุงเทพฯ: เซ็นทรัลเธิงซ์เพรสศึกษาการพิมพ์.
- พิษณุ สุภณิมิต. (๒๕๕๐). *ปริศนาแห่งหิมพานต์*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๖). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (๒๕๔๖). *วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลกัณฐานเบื้องต้น*. พระประธาน. *วารสารเมืองโบราณ*, ๒๕(๔), ๒๖-๔๕.
- ล้อม เฟื่องแก้ว. (๒๕๔๓). *จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดเกาะ*. ใน บุญมี พิบูลย์สมบัติ (บรรณาธิการ), *วัดเกาะ จังหวัดเพชรบุรี*. เพชรบุรี: โรงพิมพ์บริษัท เพชรภูมิการพิมพ์.

- วรรณิภา ณ สงขลา. (๒๕๓๔). *จิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ ๐๐๑ เล่มที่ ๒ : วรรณกรรม*. กรุงเทพฯ: ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- ศักดิ์ศรี แย้มนาคา. (๒๕๔๕). *วรรณคดีพุทธศาสนาพาทย์ไทย (พิมพ์ครั้งที่ ๒)*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สน สีมাত্রัง. (๒๕๒๗). *สรุปผลการสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง*. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์. (พิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย)
- สมคิด จิระทัศนกุล. (๒๕๓๗). *วัด : พุทธศาสนสถาปัตยกรรมไทย (พิมพ์ครั้งที่ ๒)*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมบัติ จำปาเงิน. (๒๕๓๔). *นำชมพระบรมมหาราชวัง*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๑. (๒๕๔๒). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒.
- สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม ๒. (๒๕๔๒). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๒.
- สันติ เล็กสุขุม. (๒๕๔๔). *ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (ฉบับย่อ) การเริ่มต้นและการสืบเนื่องงานช่างในศาสนา*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม และกมล ฉายาวิณะ. (๒๕๒๓). *จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุชาติ บุญชัย. (๒๕๒๕). *โลกปทัธิปกสาร ปริเฉท ๗ : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาตะวันออก, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า และ ธนิต อยู่โพธิ์. (๒๕๒๐). *วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทยสถาน จิตรกรรมฝาผนัง สารบาณภาพ*. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท.
- เสมอชัย พูลสุวรรณ. (๒๕๓๕). *ภูมิจักรวาลวิทยาของเขตพุทธาวาส วัดสุทัศนเทพวราราม, เมืองโบราณ. ๑๘, (๓-๔), ๘๖-๑๐๒*.
- _____. (๒๕๓๕). *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึง ๒๔*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- हररषष ढढढढढढ, ढढढढ. (๒๕๕๐). *พุทธจักรวาลวิทยา*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อนุวิทย์ เจริญสกุล. (๒๕๒๖). *คติจักรวาล พุทธศาสนาเถรวาท ลังกาวงศ์ ที่มีอิทธิพลต่อแบบเมืองและ สถาปัตยกรรมในประเทศไทย. วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๖, (๑-๒), ๓๒๑-๓๕๑*.

.....